

УДК 334.722.24

Кропивко М.М.,
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник,
докторант* ННЦ «Інститут аграрної економіки»

ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ ЯК СІМЕЙНОЇ ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Анотація. Висвітлено результати теоретичних досліджень щодо процесів трансформації первісних об'єднань, що займалися обробітком землі у сімейні форми господарювання, а також обґрунтовано причини і строки виникнення господарств населення в Україні.

Ключові слова: сімейне господарство, господарство населення, сільськогосподарська діяльність, земля.

Аннотация. Представлены результаты теоретических исследований относительно процессов трансформации первоначальных объединений, занимавшихся обработкой земли в семейные формы хозяйствования, а также обоснованно причины и сроки возникновения хозяйств населения в Украине.

Ключевые слова: семейное хозяйство, хозяйство населения, сельскохозяйственная деятельность, земля.

Annotation.

Problem. Households not only provide a significant share in the volume of gross agricultural production, which significantly affect the food security of our country, but also is a major source of reproduction Ukrainian ethnos. Therefore, special attention needs to study all aspects of the farm population, including features and timing of emergence and future development of this form of management.

Results. It was established that the formation of households as a form of family management in agriculture emerged in the second half of the XVI century. - Early XVII century. Struck before that 6 stages of development, namely the emergence of agricultural practices and start forming households; emergence of groups of farmers and development seigneurbondage common ownership of the means of production; reduce the length of the undivided family, the transformation of peasant's Court on small farm families, and the formation of peasant families of the villages and the distribution among the members of the family property and other items of work; enslavement of peasants, establish clear boundaries of land, a loss of members of a peasant family of personal liberty and all rights to land and property; occurrence of farms as a form of economic relations.

Conclusions. Formation of family farms as a form of management was a long historical period. Originating during the Neolithic and passed long transformation process in the second half of the XVI century. - Early XVII century. This form of management acquired traits characteristic of modern farms, namely the employment of family members in economic activity, clearly defining the boundaries of agricultural land, the right to free use of the results of labor, differentiation of the distribution of income among family members.

Key word: family farm, farms, agricultural activities, earth.

Постановка проблеми. Розвиток аграрного сектору економіки нерозривно пов'язаний із діяльністю господарств населення. Існування цієї форми господарювання не лише є основним джерелом відтворення українського етносу, а й забезпечує вагому частку у виробництві сільськогосподарської продукції, дозволяє отримувати додатковий дохід членам селянських сімей та створює додаткові ефекти у державі. У зв'язку із значенням особливої уваги потребує вивчення усіх аспектів діяльності господарств населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку різних форм госпо-

дарств населення протягом тривалого часу привертають увагу багатьох провідних вчених-економістів, зокрема таких як Збарський В.К., Коломієць С.С., Макаренко Ю.П., Малік М.Й., Месель-Веселяк В.Я., Прокопа І.В., Свиноус І.В., Струмилін С.Г., Чаянов О.В., Юрчишин В.В. і багатьох інших. Водночас ще й досі відбуваються наукові дискусії щодо витоків, форм і шляхів подальшого розвитку господарств населення.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є наукове обґрунтування причин і строків виникнення господарств населення в Україні.

* Науковий консультант: Малік М.Й. – д.е.н., професор, академік НААН

Виклад основного матеріалу дослідження. Першопрохідцем теоретичних пізнань щодо сутності господарств населення був великий вчений-економіст Чаянов О.В. Розроблені ним методологічні підходи щодо розуміння сутності цієї форми господарювання покладені в основу не лише досліджень значення, чи специфіки ведення господарської діяльності господарств населення, а й у визначенні шляхів їх подальшого розвитку.

Так, Чаяновим О.В. вперше обґрунтував специфічні особливості ведення діяльності господарствами населення як форми сімейного господарювання. При цьому, під термінами «сімейне господарство», «трудове господарство», сімейно трудове господарство», «трудове сімейне господарство» Чаянов О.В. розумів сім'ю селянина або ремісника, які не використовують найману працю, а лише працю членів сім'ї, навіть у тому випадку, коли ця прикмета на чітко виражена [1 с. 115]. Чаянов О.В. стверджував, що результатом діяльності таких господарств є не прибуток, як у капіталістичних господарствах, а трудовий дохід – приріст вартості натуральної продукції, виробленої сім'єю протягом року шляхом витрати власної праці [1 с. 119]. Місію господарств населення вченим визначено, як «... доставление средств существования хозяйствующей семье путем наиболее полного использования имеющихся в ее распоряжении средств производства и рабочей силы» [1 с. 62].

Методологічні підходи щодо визначення господарств населення як форми сімейної праці направленої на задоволення потреб її членів у сільськогосподарській продукції власного виробництва та ведення ними неприбуткової діяльності є основою для визначення форм господарств населення. Саме сімейна форма праці є визначальною ознакою цих господарств, яка формує право власності на засоби праці та набутий капітал, а також розподіл отриманого доходу. При цьому, такі господарства розташовані на сільських територіях і приймають безпосередню участь у їх розвитку.

Праці багатьох істориків стверджують про те, що селянство найдавніша верства населення України, а сільськогосподарська діяльність - один із найстаріших видів дія-

льності. При цьому, розвиток сільського господарства відбувався поступово, відповідно до природно-кліматичних умов. Дослідження стверджують, що населення України перейшло до хліборобства ще за часів неоліту у 7000-3000 р. до н.е. Окрім того, у цей період набуло також розвитку скотарство, а саме одомашнення овець, кіз, свиней, коней тощо. При цьому, ще понад п'ять тисяч років тому в лісостеповій зоні України існувала культура хліборобства, що поступово поширювалася на суміжні території. За часів неоліту вирощувалися різні культурні рослини – пшеницю, ячмінь, просо, овес, горох. Скотарство було розвинене у степовому Приазов'ї та Придніпров'ї [2 с. 175-180].

Як стверджує Коломієць С.С. «... вже за часів трипільської культури (4000-2000 р. до н.е.) застосовувалися інтенсивні технології для того часу господарювання. Зокрема, рало із застосуванням тягової сили великої рогатої худоби різко підвищило загальну культуру землеробства. Виникла можливість переходу до перелогової системи землекористування» [3 с. 7].

При цьому, Бунятян К.П. підкреслює факт зміцнення сім'ї у цей період як господарського осередку общини. «... Якщо стосовно землеробства це довести важко, то децентралізація «промислового» виробництва, недиференційованість побутового та виробничого життя, коли кожне подвір'я забезпечувало себе знаряддями праці, продуктами харчування (обробка туш, приготування їжі) та побутовими речами (обробка шкур, ткацтво тощо) свідчать, що кожна сім'я вела самостійне господарство. Відтак можна гадати, що вона володіла й ділянкою землі та мала якусь кількість худоби» [4 с. 117]. Проте, автором також зазначається, що подібна самостійність була досить відотною, адже «... вимагала кооперації сімей, особливо у справах підняття цілини, розчищення ділянок від лісу. Цього ж потребували й інші види робіт, наприклад будівництво жител. Функція кооперації належала саме общині та меншою мірою – об'єднанню малих сімей» [4 с. 116-117]. При цьому, за середини неоліту рід втрачає деякі функції. Цьому сприяли як його сегментація, так і розселення його гілок (лінджів) у різних місцях. «За родом залишаються вищі функції –

збереження території, регуляція землекористування, ідеологія. Конкретні функції тепер виконує велика сім'я» [4 с. 120].

Практично, не зважаючи на працю членів сім'ї, у цей період панував общинний лад і усі надбанні чи створені цінності, окрім життєво необхідних, належали сукупності населення, що утворювало общину. Цей висновок підтверджує подальший розвиток трипільської культури. У результаті кліматичних змін, пов'язаного зі зниженням температури і вологості, поступового скорочення посівних площ, збільшення населення та ухилу общин у напрямі спеціалізації на веденні скотарства і мисливства, зовнішнього впливу менш розвинутих племен трипільська культура почала занепадати.

Подальший розвиток сільського господарства пов'язаний з виникненням бронзових, а потім і залізних знарядь, одомашнення великої і малої рогатої худоби, дало змогу підвищити продуктивність праці, а ведення господарської діяльності стало можливим меншою кількістю осіб. Зростання продуктивності праці, у свою чергу, призвело до надлишку продукту і розшарування суспільства [3 с. 30-35].

Дослідження В.Н. Станко, М.І. Гладких і С.П. Сегеди доводять, що зміни, пов'язані зі зростанням продуктивності праці у пізньопервісній общині призвели до трьох наслідків. «... По-перше відбулася диференціація власності на створену своєю працею і отриману від предків. Першу категорію становили знаряддя праці, хатнє начиння, посуд, худоба, дерева тощо, другу – земля. Це сталося завдяки тому, що земля стала основним засобом виробництва. По-друге, визначився порядок спадковості власності, чого практично не було в ранньопервісній общині, коли особисті речі померлого знищувались, а пащельної власності на землю ще не існувало. По-третє, формувалася сімейна власність, що виникла як наслідок розвитку двох перших двох форм власності» [5 с. 186-187]. І хоча економічною основою суспільства була колективна власність на землю, проте здебільшого це була вже власність роду. Інші засоби виробництва та предмети споживання створені своєю працею – худоба, дерева, знаряддя праці тощо, ставала особис-

тою власністю і могла передаватися у спадщину [5 с. 187].

Отже, проведені дослідження дозволяють стверджувати, що формування господарств населення, як форми господарювання на території України, розпочалося наприкінці II – початку I тис. до н.е. У цей же період поступово виникають вотчини. «... Вотчини – великі земельні володіння, які стали повною власністю окремих знаних осіб. Поступово вотчинники перетворюються на привілейованих землевласників, а вільні общинники на залежних від них селян, виникають феодалні відносини. Поява класів неминуче призводить до виникнення держави, перші паростки східних слов'ян з'явилися ще в антську добу» [6 с. 1052-1053].

Висновок щодо започаткування розвитку господарств населення у цей період підтверджується також дослідженнями С.С. Коломійця. Так він стверджував, що у цей період «... економічну основу суспільства, як і раніше, становила колективна власність.. Фактично земля була власністю дорослих членів роду, які розподіляли її на окремі ділянки між сім'ями чи іншими представниками роду, котрі мали право лише користуватися своїми ділянками. В окремих випадках землею могли користуватися не члени роду (жінки або чоловіки споріднених родів), проте вони не мали права власності, а тим більше права передавати у спадщину ділянки, якими вони певний час користувалися. Інші засоби виробництва та предмети споживання, створені своєю працею – худоба, дерева, знаряддя праці тощо, ставали власністю і здебільшого відчувувались, а в багатьох випадках могли передаватися у спадщину» [3 с. 36-37].

Подальший розвиток господарств населення тісно пов'язаний з епохою Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

Розвиток феодальних відносин у Київській Русі призвів до виникнення різних форм і методів землеволодіння та землекористування, а також різних груп феодальнозалежних селян. Так, у ранній період розвитку Київській Русі земля належала державі, яку уособлював князь. Князь мав право вільного розпорядження як наявними земельними ресурсами, так і селянами, що проживали на цих територіях і займалися їх обробітком.

Це відображалось у наданні князем права володіння землі й селянами феодальній знаті.

За часів Київської Русі сільське населення поділялося на три основних категорії, а саме: смерди – вільні селяни які мали своє господарство і несли різні види видатків на користь князя або феодала і могли передавати своє майно синам; закупи – смерди, які з різних причин тимчасово втрачали волю, проте могли мати у власності господарство, майно та інші цінності; холопи, раби, челядь – рухоме майно, що знаходилося у власності окремої особи і не мало будь-якої власності.

Більша частина сільського населення входила до общини. Практично на цьому етапі розвитку сільська община володіла землею і розподіляла орні наділи між окремими родинами, а випаси лук, водойми тощо знаходилися у спільній сумісній власності членів цієї общини.

Використання общинних земель було ризиком. Ці землі відводилися для виконання загальних повинностей, для задоволення потреб села, здавання в оренду тощо. Окрім того, община розподіляла й видатки окремих родин. Так, до компетенції общини входили обов'язки розподілу державних і феодальних повинностей та податків, розгляд майнових відносин і суперечок між її членами, розподіл зобов'язань щодо створення місцевої інфраструктури тощо [7 с. 64-70].

При цьому, такі общини належали до сільськогосподарських общин, які сформувалися на основі родової общини. Члени цієї общини мали земельні ділянки у тимчасовій власності і через визначений період часу ці ділянки могли перерозподілятися серед членів сільськогосподарських общин [7 с. 295].

Аналогічний розвиток суспільних відносин відбувався і Галицько-Волинському князівстві.

Як доводять дослідження авторського колективу, наведені у науковому виданні «Історія українського селянства», більшість сільськогосподарських угідь на території сільської общини, практично до середини XVI століття, перебувала у індивідуальному володінні сімей. Селяни отримували їх від батьків, а потім передавали у спадок дітям. При цьому «... право селянського двору на

володіння орними землями, сінокосами й іншими сільськогосподарськими угіддями базувалися на трудовому принципі. Окремі селянські сім'ї і громади в цілому могли претендувати лише на ті землі, до яких була прикладена їхня праця, або праця батьків, дідів, прадідів» [9 с. 81-84].

Особливістю сімейного володіння й користування землею та засобами праці були розміри цих сімей. «... Документальні матеріали XIV-XVI ст. з історії форм сім'ї в Україні дають підстави твердити про малі й великі нерозділені (регенеровані на основі малих) сім'ї, як про основні форми сімейного ладу... на українському ґрунті дедалі більш була помітною тенденцією, особливо в XVI ст., до зменшення тривалості нерозділеної сім'ї в циклі: мала сім'я – нерозділена сім'я – малі сім'ї. Загалом це зумовлювалося перемогою трипілья, при якому з'явилася значна кількість постійних (угноувальних) полів, відповідно, відпадала необхідність постійної розчистки нових ділянок, що було під силу лише великим сімейним господарствам. А їх еволюція значно вплинула на тип сільських поселень, які з маломірних великосімейних (дворищ, селець, селищ) перетворюються упродовж XVI ст. на багато двірні малосімейні села» [11 с. 88-90].

Впровадження трипільної культури, удосконалення інструментів оброблення земельних угідь, а також історичний розвиток селянства зумовило не лише перетворення селянських дворищ на господарства малих сімей, а й до розподілу між членами цих сімей майна та інших результатів праці. Окрім того, перетворенню дворищ на малі сім'ї сприяли й зовнішні фактори, а саме процеси феодалізації. Так «... При переході дворища зі складу великокнязівських (королівських) володінь до шляхти та духовництва відбулася зміна не лише його податкової діяльності, а й земельних структур. Частина орних земель та угідь селянського дворища переходила до сюзерена, який ставив там свій двір і заводив власне господарство...» [10 с. 116].

У результаті цих перетворень відбувся не лише перехід селянських дворищ до власності феодалів, а й їх розпад на піддворищні господарства у межах і формування селянськими сім'ями окремих сіл. При цьому, «...

на Київщині наприкінці XVI ст. існували села, до складу яких входили дво- і три сімейні господарства, у той же час, середня населеність селянських дворів коливалася у межах 4,7-5,5 осіб» [10 с. 155-158].

Наступний етап розвитку господарств населення, як форми сімейно-трудового господарства, пов'язаний із аграрною реформою Великого князівства Литовського середини XVI ст. Так відповідно до «Устави на волоки» яка обґрунтовувала заходи, пов'язані зі здійсненням аграрної реформи великого князя Литовським і короля Польського Сигизмунда II Августа, великокнязівської, шляхетської та селянської землі перемірювалися і поділялися на волоки – ділянки площею до 30 моргів (21,3 га). Примусово впроваджувалася щотижнева панщина, а селяни закріплювалися за окремим земельним наділом і втрачали право продажу землі. Ці заходи також поширилися й на шляхетні землі [3 с. 50-55].

Остаточне закріпачення селян відбулося у 1588 р. Відповідно до III Статуту вільний селянин, який за згоди феодала прожив кілька років на його землі закріпачувався і феодалом регламентувалися усі його повинності, розпоряджався не лише майном, а й життям селянина. Окрім того, феодал здобував право суду та кари над селянином.

Вказані дії призвели до втеч закріпачених селян і активізації козацтва. Як стверджує Коломієць С.С. починаючи з другої половини XVI ст. на Наддніпрянщині утворилися громади вільних озброєних людей, які розорювали «пустопорожні» землі, займалися

мисливством, рибальством і бджільництвом. В наслідок втеч селян і міської бідноти в степах південної Київщини та Брацлавщини зростала чисельність вільного населення – козаків, було засновано ряд козацьких слобод і хуторів. Козаки об'єднувалися у громади, а всі важливі питання обговорювали та вирішували на радах [3 с. 50-55].

Згідно досліджень П.І. Музиченко у першій половині XVII ст. на території козацької держави селяни поділялися на державних панських. Юридично основна маса селян належала до державних підданих. Займаючи землі, конфісковані у польських магнатів і шляхти селянин міг продавати й купувати землю, кидати орані землі й займати інші. Серед селян були більш заможні, які користувалися найманою працею, а були й такі що ледве могли прогодувати родину [12 с. 191-192].

Висновки. Враховуючи проведені дослідження можна стверджувати, що формування господарств населення як сімейної форми господарювання пройшло тривалий історичний період. Виникнувши ще за часів неоліту і пройшовши тривалі трансформаційні процеси, у другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст. ця форма господарювання набула риси, притаманні сучасним господарствам населення, а саме: використання праці членів сім'ї у господарській діяльності, чітко визначенні межі сільськогосподарських ділянок, право вільного використання результатів праці, диференційованість розподілу доходу між членами сім'ї та нетоварність або малотоварність виробництва.

Список літератури.

1. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды / Редкол. сер.: Л.И. Абалкин (пред.) и др. – М.: Экономика, 1989. – 492 с.
2. Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.І. та ін. Давня історія України в 3-х томах [наукове видання] / С.С. Березанська, В.М.Гладилін, М.І. Гладких та ін. – К.: Наукова думка, Т. 1 – 1997. – 558 с.
3. Коломієць С.С. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення) : наукове видання / С.С. Коломієць – К.: Навчально-науковий природничо-гуманітарний інститут НАУ України, Ч. 1, 2003. – 180 с.
4. Бунятян К.П. Давнє населення України [навч. посібник] / К.П. Бунятян – К.: Либідь, 2003. – 232 с.
5. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства [навч. посібник] / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда – К.: Либідь, 1999. – 240 с.
6. Енциклопедія українознавства. Частина «Історія». – К.: Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Т. III, 1956. – 1230 с.
7. Бойко О.Д. Історія України [навч. посібник] 3-тє вид. / О.Д. Бойко – К.: Академвидав, 2008. – 688 с.
8. Блануца А.В., Бунятян К.П., Ващук Д.П. та ін. Історія українського селянства: нариси в 2-х томах [наукове видання] / А.В. Блануца, К.П. Бунятян, Д.П. Ващук та ін. – К.: Наукова думка, Т.1. – 2006. – 632 с.
9. Гурбик А.О. Типологізація сімейного ладу в Україні XIV-XVI ст. // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). – К. – Черкаси. – 1995. – С. 88-90.
10. Музиченко П.І. Історія держави і права [навч. посібник] / П.І. Музиченко – К.: Либідь, 1999. – 240 с.